

MEĐUGENERACIJSKA VERTIKALNA POKRETLJIVOST*

Uglješa Zvekić

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Interesovanje za istraživanje međugeneracijske pokretljivosti ima dosta dugu tradiciju u svetu (Lipset, Bendix, 1959; Rogoff, 1953; Glass, 1954; Carlsson, 1958; Svalstoga, 1959; Sorokin, 1927; Kahl, 1957; Smelser, Lipset, 1966; Boudon, 1973; Matras, 1975; itd.) i kraću u nas (Milić, 1960; Bosnić, 1960; Janičijević, 1972; Bakić, Živković, 1979). Ona je samo jedan oblik društvene pokretljivosti. U svom vertikalnom vidu ona označava otvorenost društva i usko je povezana sa osnovnim oblicima i osnovama društvene diferencijacije i stratifikacije. Međugeneracijska vertikalna pokretljivost upravo izražava promene položaja pojedinca ili nekog kolektiviteta u stratifikovanom sistemu. To kretanje je uzlazno ili silazno u odnosu na položaj porekla.

U ovom radu istraživanje međugeneracijske vertikalne pokretljivosti odnosi se na promene u položaju zanimanja, porekla i aktuelnog zanimanja ispitanika. Ovom uobičajenom pristupu mogu se uputiti ozbiljni prigovori u teorijskom (Miller, 1956.) i metodološkom smislu (Duncan, 1966.), mada se mogu ublažiti pretvaranjem zanimanja iz nominalne u ordinalnu kategoriju i argumentacijom da je u savremenim društvima diferencijacija zanimanja uistinu jedan od osnovnih oblika društvene diferencijacije. Ovde je analiza vršena na osnovu podataka o promeni položaja hijerarhijski skaliranih statusnih kategorija zanimanja (pet kategorija).

*) Rad je skraćena verzija dela istraživačke studije IKSI »Društvena podela rada, pokretljivost i ugled zanimanja«. Istraživanje je sprovedeno u Kraljevačkom regionu na stratifikovanom uzorku N=1083, gde osnovu čini 48 zanimanja iz 13 delatnosti. Svi podaci se odnose na pomenuti uzorak i ograničeni su u pogledu mogućnosti teorijskog uopštavanja; istraživanje je sprovedeno 1979—1980. godine.

Karakteristike međugeneracijske vertikalne pokretljivosti su utvrđene na osnovu podataka iz tabele pokretljivosti koja pokazuje zajedničku distribuciju statusnih kategorija zanimanja porekla (uglavnom oca) i ispitanika.

Tabela pokretljivosti

Zanimanje ispitanika

		1	2	3	4	5	Ukupno
Zanimanje	1	5.1%	24.5	24.5	25.7	20.2	100
		25	120	120	126	99	490
		83.3%	60.6	45.8	41.4	34.3	24.2
	2	0.7	21.4	31.6	23.5	23.5	100
		2	63	91	69	69	294
		6.7	31.8	34.7	22.7	23.9	27.1
3	1.9	6.8	23.6	39.1	28.6	100	
	3	11	38	63	46	161	
	10.0	5.6	14.5	20.7	15.9	14.9	
poreklo	4		2.2	6.7	36.0	55.1	100
			2	6	32	49	89
			1.0	2.3	10.5	17.0	8.2
	5		4.1	14.3	28.6	53.1	100
			2	7	14	26	49
			1.0	2.7	4.6	9.0	4.5
Ukupno	2.8	18.3	24.2	28.1	26.7	100	
	30	198	262	304	289	1083	
	100	100	100	100	100	100	

$$X^2 = 144.43 \quad df = 16 \quad p < 0.05 \quad r = 0.23$$

1 : zemljoradnici; 2 : NK—PK osoblje; 3 : KV radnici; 4 : službenici i stručni radnici sa srednjom spremom; 5 : stručnjaci više i visoke spreme.

Za način obrade i izražavanja distribucija v. Glass (1954.); Milić (1960).

Podaci pokazuju da su pomeranja vršena uglavnom u uzlaznom smeru, tj. od ukupnog broja slučajeva koji su se pokrenuli bilo uzlazno bilo silazno više od 9/10 su iskusili generacijsko pokretanje naviše. Karakterističan obrazac uzlazne pokretljivosti je kretanje ka sledećoj najbližoj višoj statusnoj kategoriji zanimanja. Silazna pokretljivost je minimalna; poznaje sličnu tendenciju mada su silazno pokretni nešto bliži poreklu od uzlazno pokretnih. Samoobnavljanje pozitivno varira sa rastom statusne kategorije porekla, tako da je stopa samoobnavljanja najviša kod stručnjaka sa višom i visokom spremom (53,1%) a najniža kod zemljoradnika (5,1%).

S obzirom na opšti obrazac pokretljivosti i na analitička svojstva klasifikacije očekivalo se da se razlike u pređenoj distanci smanjuju u smeru od nižih ka višim kategorijama zanimanja, što pokazuju podaci o prosečnom pomeranju uzlazno pokretnih.

Uzlazno pokretni

Zanimanje porekla	n	aritmetička sredina zanimanja ispitanika	koefici. varijabil.	standardna devijacija
1	465	3.44	1.09	31.23%/ _σ
2	229	3.46	0.83	23.99%/ _σ
3	109	4.42	0.50	11.31%/ _σ
4	49	5.00	—	—
5	—	—	—	—

Uzlazno pomeranje više varira u odnosu na poreklo kod nižih nego što je to slučaj kod viših kategorija zanimanja. Zemljoradnici i NK—PK osoblje su osnovne regrutacione grupe, mada se njihov udeo u strukturi zanimanja smanjuje sa povećanjem kategorije zanimanja. Razlike u prosečnom položaju uzlazno pokretnih iz ove dve osnovne regrutacione grupe nisu statistički značajne ($t = 0,43$) mada su njihovi naslednici prešli prosečno duži put nego uzlazno pokretni iz kategorije tipično radničkog odnosno službeničko-tehničarskog porekla, i te razlike između prosečno dostignutih statusa su značajne ($t = 10,66$).

Uzlazna međugeneracijska pokretljivost je u posrednoj vezi sa unutargeneracijskom ili karijernom pokretljivošću, koja je isto-

vremeno relativno nezavisna od statusne kategorije zanimanja ($C\emptyset = 0,07$; 80% ne menja zanimanje tj. pokretanje je izvršeno pre započinjanja radne karijere). Obrazovanje se javlja kao normalna veza između međugeneracijske i unutargeneracijske pokretljivosti. Karijerna stabilnost je izražena u svim kategorijama zanimanja, a najmanje kod NK—PK osoblja. Ovi predstavljaju »neku vrstu prolaznog sloja« kroz koji se odvija deo strukturalne transformacije radne snage. Ova kategorija je izložena snažnim strukturalnim pritiscima koji rezultiraju ili u doškolovanju ili češće, u prekvalifikaciji na istom nivou stručnosti.

Podaci o povezanosti porekla i aktuelnog statusa treba da ukazu na to koliko pomeranje zavisi od starta. Snaga ove veze je skromna ($r = 0,23$) što ukazuje na relativnu otvorenost društvene strukture, mada je jasna tendencija da se više kategorije izraženije grupišu oko porekla tj. da je kod njih uticaj porekla na dostignuti status veći.

Utvrdivši da je pomeranje uglavnom uzlazno postavlja se pitanje o vrsti dominantne pokretljivosti. U teoriji se u analitičke svrhe pravi razlika između tzv. strukturalne i čiste ili razmenske pokretljivosti (Yasuda, 1964; Boudon, 1973; Matas, 1975; McClenon, 1977. itd.), gde se pod strukturalnom pokretljivošću podrazumeva pomeranje izvršeno pod uticajem strukturalnih promena u društvu, a čista kao pokretanje pod uticajem ostalih činilaca (prvenstveno, lični i kolektivni naponi; podjednake šanse, postignuće). Strukturalna pokretljivost izražava razlike između distribucije zanimanja porekla i aktuelne strukture zanimanja koja nastaje kao proizvod nužnih promena u distribuciji radne snage (oblik podele rada, promene u tehnologiji, demografske promene, itd.). U analitičkom smislu je interesantno otkriti udeo strukturalne ili razmenske pokretljivosti u ukupnoj društvenoj pokretljivosti, mada je očigledna njihova inherentna veza i beznačajna razlika u socijalno-psihološkom značenju koju im pridaju oni koji su iskusili uzlazno pokretanje.

Teorijska pretpostavka je da je udeo strukturalne pokretljivosti veoma izražen u periodima brzih i značajnih promena same društvene strukture. Tada efekti strukturalnih promena imaju po pravilu veći značaj za obrazac i sadržinu ukupne društvene pokretljivosti, iako su obe vrste pokretljivosti u osnovi duboko strukturalno utemeljene. Mada društva izložena brzom ritmu strukturalnih promena favorizuju strukturalnu pokretljivost ne umanjuje se značaj razmenske pokretljivosti, jer strukturalne promene pokazuju dejstvo motivacionih činilaca (aspiracija), pa se ulažu veći lični i kolektivni naponi u cilju adaptacije na pravce i obim strukturalnih kretanja. Naravno, odnos vrsta pokretljivosti zavisi od istorijskog i kulturnog okruženja, te se može samo empirijski utvrđivati, mada nikada precizno, kako bi to analitičari želeli.

Odnos promena društvene strukture i strukturalno utemeljene uzlazne međugeneracijske pokretljivosti najjasnije se ogleda u tome da promene u strukturi ekonomije i tehnologije izazivaju promene u sektorskoj lokaciji radne snage. Promene u sektorskoj lokaciji radne snage dovode do procesa opšteg povišenja statusa zanimanja, prvenstveno u strukturalno favorizovanim sektorima; u nas, industrijskom i administrativno-uslužnom. Veće investicije u ova dva sektora imaju za posledicu prelaz radne snage u ove sektore. Povećava se potražnja dobara i usluga tih sektora. Ovakva strategija, tipična za posmatrani region i celu zemlju, izaziva nekoliko bitnih procesa: strukturalno ograničenje razvoja primarnog sektora; poboljšanje organskog sastava kapitala u favorizovanim sektorima; prvobitno ekstenzivno a zatim selektivno zapošljavanje radne snage, itd. Sektorska relokacija radne snage uz demokratizaciju obrazovanja i selektivnu potražnju određenog profila zanimanja, predstavlja osnovni način preko koga se vrši prestrukturiranje radne snage i usmerava tok društvene pokretljivosti. Kretanje se usmerava u sektore više apsorpcione moći i ujedno ovi sektori obezbeđuju objektivno viši status zanimanja. Povišenje statusa zanimanja deluje i kao motivacioni činilac za veću pokretljivost. Uz strukturalno favorizovanje obrazovanja, svi ovi procesi dovode do još intenzivnijeg korišćenja obrazovanja kao kanala uzlazne pokretljivosti, čak i preko mere potrebne za produktivno korišćenje obrazovane radne snage. Brojna istraživanja u nas su ukazala na značaj obrazovanja i aspiracija roditelja za uzlazno pomeranje potomaka.

U tom smislu analiza udela strukturalne pokretljivosti treba da pokaže da su i strukturalna i razmenska pokretljivost u osnovi strukturalno utemeljene i da podjednako učestvuju u ukupnoj društvenoj pokretljivosti u nas. To se može u analitičke svrhe

Analitičko raščlanjavanje pokretljivosti

	Zanimanje porekla		Zanimanje ispitanika	
aritmetička sredina standardna devijacija	X	1.59	Y	3.58
koeficijent korelacije	Sx	1.16	Sy	1.14
	rxv	0.23		
N		1083		
Pokretljivost: ukupna		2.64		
strukturalna		1.99		
razmenska		1.44		

O logici i postupcima, McClendon (1977.).

učiniti korišćenjem raznih postupaka koji se zasnivaju na logici matematičkih operacija i koji su pouzdani onoliko koliko takva logika može da odgovara društvenim značenjima koja se pridaju određenim društvenim procesima (Hazelrigg, 1974; Boudon, 1973.). Ovi postupci mogu da pojašne neke prisutne tendencije.

Ova analiza takođe pokazuje da je došlo do uzlaznog međugeneracijskog pomeranja. Karakteristike ovog pomeranja su: prosečno opšte povišenje statusa zanimanja; udeo strukturalne pokretljivosti je nešto izraženiji ali razlika nije značajna što potvrđuje pretpostavku o podjednakom udelu u ukupnoj društvenoj pokretljivosti u društvima izloženim brzim strukturalnim promenama, kao što je slučaj kod nas i u posmatranom regionu. Ovim se takođe potvrđuje pretpostavka o strukturalnoj uslovljenosti pokretljivosti (obrasca i karakteristika) odnosno o efektima strukturalnih promena u ekonomiji, tehnologiji, organizaciji rada i kretanju radne snage na smer međugeneracijske vertikalne pokretljivosti i proces opšteg povišenja statusa zanimanja.

Izrazita uzlazna međugeneracijska pokretljivost proizvod je kako strukturalnih promena u društvu tako i kolektivnih i individualnih napora da se dostigne što bolji položaj u sistemu društvene stratifikacije. Pokretljivost je omogućena modernizacijom ali je istovremeno i uslov brze modernizacije. Ključ za promenu strukture zanimanja leži u pokretljivosti. Otuda treba dalje istraživati pokretljivost da bi se analizirala struktura šansi i prepreka ostvarivanju procesa društvene modernizacije. Intenzivna modernizacija društva a pre svega industrijalizacija dovodi do intenzivnije diversifikacije zanimanja vršeći selekciju obima i smera međugeneracijske (i unutargeneracijske) pokretljivosti. Otuda je prisutna strukturalno uslovljena diferencijalna pokretljivost koju karakteriše relativno skroman uticaj porekla na pokretanje potomaka ali i činjenica da se zanimanja razlikuju u pogledu kapaciteta za pokretljivost i realnih šansi koje pružaju nosiocima uloga da iskuse vertikalno pokretanje ili da takvo kretanje omoguće potomstvu. Proces promene strukture radne snage i strukture zanimanja daje pojedinim zanimanjima kao kolektivitetu veću šansu da učestvuju u promeni položaja. U periodu brzih promena društvene strukture veće šanse leže na strani nižih statusnih kategorija zanimanja. Međutim, i ovde je izražena neka vrsta cikličnog obrasca po kome, mereno preko »obrazovnih šansi« (učesća neke društvene grupe u strukturi obrazovnih nivoa), niže statusne kategorije zanimanja pokazuje veće šanse za pokretanje kroz obrazovanje do izvesne tačke na statusnoj skali (npr. srednji nivo obrazovanja) a zatim veće šanse dobijaju više statusne kategorije zanimanja. Otuda veliki značaj istraživanja pokretljivosti zanimanja za razumevanje promena u sistemu društvene stratifikacije. Međutim, dok se ne razreše neki osnovni problemi teorije i empirijskih analiza društvene stratifikacije, dotle će i analiza i interpretacije međugeneracijske vertikalne pokretljivosti biti oskudne.

L I T E R A T U R A

1. S. M. Lipset, R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society* (Berkeley: University of California Press, 1959.).
2. N. R. Rogoff, *Recent Trends in Occupational Mobility* (Glencoe: The Free Press, 1959.).
3. D. V. Glass, *Social Mobility in Britain* (London: Routledge and Kegan Paul, 1954.).
4. G. Carlsson, *Social Mobility and Class Structure* (Lund: Gleerup, 1958.).
5. K. Svalstoga, *Prestige, Class and Mobility* (Copenhagen: Gyldendal, 1959.).
6. P. Sorokin, *Social Mobility* (Glencoe: The Free Press, 1927.).
7. J. Matras, *Social Inequality, Stratification and Mobility* (Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1975.).
8. J. A. Kahl, *The American Class Structure* (New York: Holt, Rinehart Winston, 1957.).
9. N. Smelser, S. M. Lipset, *Social Structure and Mobility in Economic Development* (Chicago: Aldine, 1966.).
10. R. Boudon, *Mathematical Structures of Social Mobility* (New York: Elsevier, 1973.).
11. V. Milić, »Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji«, *Statistička Revija*: 3—4/1960: 184—236.
12. S. Bosnić, »Profesionalna struktura i pokretljivost radničke klase« u M. Ilić, S. Bosnić, D. Drašković, *Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase u Jugoslaviji* (Beograd: IDN, 1960.).
13. M. Janičijević, »Međugeneracijska pokretljivost u SR Srbiji«, *Marksističke sveske*: 1—2/1972: 75—187.
14. S. Bakić, M. Živković, *Neki sociološki aspekti društvene pokretljivosti* (Beograd, IKSI — u rukopisu — 1979.).
15. S. M. Miller, »The Concept and Measurement of Mobility« u A. P. M. Coxon, Coxon, C. L. Jones (eds.), *Social Mobility* (Penguin, 1975.).
16. O. D. Duncan, »Methodological Issues in the Analysis of Social Mobility« u Smelser, Lipset, (9).
17. S. Yasuda, »A Methodological Inquiry into Social Mobility«, *American Sociological Review*: 29 (1)/1964: 16—23.
18. L. E. Hazelrigg, »Partitioning Structural Effects and Endogenous Mobility Processes in the Measurement of Vertical Occupational Status Changes«, *Acta Sociologica*: 17/1974: 498—511.
19. M. J. McClendon, »Structural and Exchange Components of Vertical Mobility«, *American Sociological Review*, 42 (1)/1977: 54—74.

Uglješa Zvekić

INTERGENERATIONAL OCCUPATIONAL VERTICAL
MOBILITY

(S u m m a r y)

Mobility data show several characteristics of the onegenerational occupational vertical mobility. These are:

- 9/10 of mobile have experienced upward mobility,
- dominant pattern of upward mobility is the movement towards the next closest higher occupational status category,
- selfrecruitment positively varies with the increase of the origin status category,
- upward mobility varies more with the lower than with the higher categories,

— the strenght of the association between origin and destination is the modest one, indicating relative openness of the society, with the clear trend for higher occupational status categories to group arround their origin,

— there has been an average increase in the occupational status,

— the amount of structural mobility is somewhat larger than that of the exchange mobility.

— both components of vertical mobility are structurally grounded: structural changes affect and define both the direction and the amount of the exchange mobility.

— there is a pattern of structurally conditioned differential mobility of the cyclic form, favoring mobility of lower occupational status categories up to the middle point of status scale (equaling in terms of education to the level of secondary vocational schools) and latter on favoring higher occupational status categories,

— research on occupational vertical mobility is highly relevant for the understanding of changes in the system of social stratification.